

SZUROMI SZABOLCS ANZELM, O.Praem.

A *Missale* szövegtanúi
a XII–XVI. századi latin kánonjogi kéziratokban*

Bevezetés

Az Eucharisztia fogalmára, ünneplésére és kiszolgáltatására vonatkozóan az apostoli kortól kezdve folyamatosan biztos és világos írott forrásaink vannak, amelyekben a teljes azonosság az átváltoztató szavakban jelenik meg.¹ A XI–XII. századi kánonjogi gyűjtemények eredeti szövegtanúin – kézirati és töredékállományán – 2000 és 2024 között végzett alapkutatásaim során számos esetben sikerült olyan, a kánonjogi anyagot kiegészítő részleteket tartalmazó exemplárt azonosítani, amelyben ez a többlet liturgikus szövegrészletet, azon belül a szentmise bemutatásához szükséges valamely lényegi egységet jelentett.² A vizsgált kánonjogi gyűjtemények kéziratai a császári reformmozgalom kiemelkedő munkáját, a *Decretum Burchardi Wormatiensist* (1008–1022),³ a gregoriánus reform időszakát

* Másodközlés. Eredetileg megjelent: SZUROMI Szabolcs Anzelm (2024), A szentmise bemutatásának a liturgikus szövegei a 12–15. századi latin kánonjogi gyűjtemények kézirataiban, *Teológia* LVIII, 1–2. 94–102.

Készült az *International Canon Law History Research Center*-ben (Budapest), a *Biblioteca Apostolica Vaticana*-ban (Vatikán), a *British Library*-ben (London), a *Cambridge University Library*-ben (Cambridge, UK), az *Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Departamento de Ciencias Jurídicas Básicas*-on (Las Palmas), valamint a *Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathers*-ben (Los Angeles, CA), a *Fundación Derecho y Europa* (Madrid–Coruña) támogatásával.

¹ Vö. Bertrand KURTSCHIED (1951), *Historia iuris canonici. Historia institutorum ab Ecclesiae fundatione usque ad Gratianum*. Romae. 290–305; Polycarpus RADÓ (1961), *Enchiridion liturgicum*. Romae – Friburgi Brisg. – Barcinone. I. 292–311.; VANYÓ László (1988), *Az ókereszényi kor dogmatörténete*. Budapest. II. 205–206; Wolfgang BEINERT (Hrsg.) (1989), *Lexikon der katholischen Dogmatik*. Leipzig. 146–152. Johann AUER (1989), *Il mistero dell'eucarista*. Assisi. 307–314.; Jean IMBERT (1994), *Les temps Carolingiens (741-891). L'Église: les institutions*. Paris. (Histoire du Droit et des Institutions de l'Eglise en Occident, V/1.) 59–60.; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2017), *Az egyházi intézményrendszer története*. Budapest. (Szent István Kézikönyvek, 15.) 29–30, 91, 154–156, 269–273.

² Összefoglalásához például Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014), *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections. Texts, Manuscripts, Concepts*. Berlin. (Aus Religion und Recht, 18).

³ Hartmut HOFFMANN – Rudolf POKORNY (1991), *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verbreitung – Vorlagen*. München. (Monumenta Germaniae Historica, Hilfsmittel, 12.).

– amelyet VII. Gergely pápa uralkodásától (1073–1085) datálunk⁴ –, Gratianus mester munkájának módszertani előfutárait – elsősorban Chartres-i Szent Ivó és Liège-i Alger munkáját⁵ –, valamint magának a *Decretum Gratiani*nak a szövegét jelentik.⁶ Az utóbbi gyűjteménnyel kezdődő időszakot, vagyis a XII–XVI. századot a kánonjogtörténet hagyományos felosztása szerint a „klasszikus kánonjog időszakának” is szoktuk nevezni.⁷ Ez szűk értelemben a *Corpus iuris canonici* hat joggyűjteményét öleli fel, azaz a *Decretum Gratiani* (1140), a *Liber Extrá*t (1234), a *Liber Sextus*t (1298), a *Clementina*et (1317), az *Extravagantes Ioannist* (1325/1500) és az *Extravagantes Communes*t (1500/1503). A felsoroltak közül az első négy gyűjtemény kéziratos állománya vagy az azokat tartalmazó úgynevezett *colligatumok* esetében szintén feltűnnek a kánonjogi anyaghoz kapcsolt liturgikus, leginkább a keresztelésre és a szentmise bemutatására vonatkozó kiegészítések. Természetesen azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kánonjogtudomány a liturgikus előírásokat – beleértve a liturgikus könyveket és szövegeket is – jogszabályoknak tekinti, mivel azok a szentség és szentelmény kiszolgáltatás érvényességét hivatottak biztosítani.⁸

A XII–XVI. századi latin kánonjogi gyűjtemények sajátosságai

Az évszázadok során számos módszer alakult ki a fokozatosan összeállított kánoni normák értelmezésére, oktatására és alkalmazására. Ez már az egyetemi tanítási rendszer megjelenése előtt is így volt, például az európai székesegyházi iskolákban. Az egyetemek aranykorának idején (a XII. század

⁴ John Thomas Gilchrist (1962), Canon Law Aspects of the Eleventh Century Gregorian Reform Programme, *Journal of Ecclesiastical History* 13. 21–38. <https://doi.org/10.1017/S0022046900065647>.

⁵ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2010), *From a reading book to a structuralized canonical collection – The Textual Development of the Ivoian Work*. Berlin. (Aus Recht und Religion, 14.); Anzelm Szabolcs SZUROMI (2024), Recherches récentes sur les relations entre le «Decretum Gratiani» et la collection «De misericordia et iustitia» d’Alger de Liège. In *International Canon Law History Research Center: Videoconference on Canon Law History CLXXIX*. (Los Angeles, CA-Ciudad de México-Paris: February 9th 2024).

⁶ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2021), Liturgical Discipline at the Early Councils and their Effect on the Canonical Collections up to the *Decretum Gratiani*. In György BENYIK (ed.), *Sacrifice and Ritual from Abraham to Christ: 31th International Biblical Conference Szeged, 24–26 August, 2020*. Szeged. 397–410.

⁷ ERDŐ Péter (1998), *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, I/1.) 165–216.

⁸ Vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2013), A kánonjogtudomány módszerének vázlata. In SZUROMI Szabolcs Anzelm (szerk.), *A tudományos módszer*. Budapest. (Pázmány Könyvek, 9.) 85–95.

közepén), miközben a kánonjogi tudomány ismereteinek használata széles körben elterjedt a mindennapi egyházi gyakorlatban, a kánonjogi oktatás a székesegyházi és egyetemi oktatás szintjén erősödött.⁹ A kánonjogi oktatás keretében¹⁰ a hallgatók a Gratianus nevéhez fűződő *Decretum Gratiani* (1140 körül) szövegét sajátították el,¹¹ a hozzá kapcsolódó magyarázatokkal.¹² Ezek hatására szilárdult meg az a glossza, amelyet Bartholomaeus Brixiensis¹³ állított össze, és vált a joggyűjteménnyel együtt másolt magyarázattá (vö. *Glossa Ordinaria*). A kánonjogi oktatás bolognai megindulásától kezdve a kimagasló bolognai tanárok készítették el summáikat a *Decretum Gratiani*hoz, közülük a legjelentősebbek Paucapalea,¹⁴ Rolandus,¹⁵ Stephanus Tornacensis,¹⁶ Ioannes Faventinus¹⁷ és Huguccio.¹⁸ Ugyanakkor egyes kánoni kézikönyvek használata a mindennapi plébániai munkához is

⁹ Charles Homer HASKINS (1993), *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge, Mass. – London. 212–222.

¹⁰ James A. BRUNDAGE (2008), The Teaching and Study of Canon Law in the Law Schools. In Wilfried HARTMANN – Kenneth PENNINGTON (ed.), *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Washington DC. (History of Medieval Canon Law, 5.) 98–120. <https://doi.org/10.2307/j.ctt2853s5.8>.

¹¹ Kritikai szövegkiadása: Aemilius FRIEDBERG (ed.) (1879), *Corpus iuris canonici*. I. Lipsiae. (repr. Graz, 1955).

¹² José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2012), Dectreto de Graciano. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. Pamplona. II. 954–972 (részletes bibliográfiával).

¹³ Rafael Domingo OSLE (2012), Bartolomé de Brescia. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. I. 625–626.

¹⁴ Péter ERDŐ (1999), *Storia della scienza del diritto canonico. Una Introduzione*. Roma. 42.; José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2012b), Paucapalea. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. VI. 42–45.

¹⁵ Vö. Rudolf WEIGAND (1980), Magister Rolandus und Papst Alexander III. *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 149 (1980), 3–44; Rosalba SORICE (2012), Rolando [Maestro]. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. VII. 50–52.

¹⁶ Vö. Rudolf WEIGAND (1986), Studien zum kanonistischen Werk Stephanus von Tournai. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 72 (1986) 349–361; José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2012), Esteban de Tournai. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. III. 762–765.

¹⁷ Norbert HÖHL (1992), Wer war Johannes Faventinus? Neue Erkenntnisse zu Leben Werk eines der bedeutendsten Dekretisten des 12. Jahrhunderts. In Stanley CHODOROW (ed.), *Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Canon Law, San Diego 1988*. Città del Vaticano. (Monumenta Iuris Canonici, C/9.) 189–203.

¹⁸ Giuseppe CREMASCOLI (1968), Uguccione da Pisa: saggio bibliografico. *Aevum* 42 (1968) 123–168; Erdő 1999: 51–56; Magdalena MARTÍNEZ ALMIRA (2012), Hugoccio de Pisa. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. IV. 355–357.

nélkülözhetetlenné vált.¹⁹ Ez az a fordulópont az egyházjogtudományban, amikor a korábbi források és a gyűjtemények szintézise egy világos módszertani rendszer kialakítása irányába mozdult el, amely nemcsak a tanítás alapjává vált, hanem új – jól rendezett – alapelveket rögzített az új dekretális gyűjtemény, azaz a *Liber Extra* (1234) összeállításához. Ez az új dekretális gyűjtemény elvi szinten változtatta meg a kánonjog oktatásának és alkalmazásának hagyományos szerkezetét, köszönhetően a IX. Gergely pápa (1227–1241) által történt kihirdetésének. Ettől a konkrét időponttól kezdve már csak a kánonszöveg körül elhelyezett értelmező glosszák anyagában történhettek különböző módosítások, de a felsorolt jogszabályok szövegének tartalmi bővítésre már nem volt lehetőség. Mielőtt Peñaforti Szent Raymund összeállította volna a IX. Gergely pápa által elrendelt dekretális gyűjteményét, már bolognai professzorként megalkotta kánonjogi művét, *Summa iuris canonici* címmel. E korábbi művében már kikristályosodott saját módszere, valamint a tárgyalta kánoni anyag szerkezeti jellemzői. A munka jelenleg ismert formája 1221-re datálható.²⁰ Raymund mint képzett professzor, aki a bolognai egyetemen a *Decretum Gratiani* és a *Compilationes antiquae* kommentálásával mutatta be a kánonjogot, átfogó és jól rendezett szerkezetben foglalta össze az egyházi joganyagot, amelyet a következő hét részre osztott fel: I) *Varie species et differentie iuris*; II) *De ministris canonum, differentiis et officiis eorum*; III) *De ordine iudiciario*; IV) *De contractibus et rebus tam ecclesiarum quam clericorum*; V) *De criminibus et penis*; VI) *De sacramentis*; VII) *De processione spiritus sancti*. A felsorolt témák fényében is teljesen világos, hogy a korabeli egyetemi oktatás különös hangsúlyt fektetett a klerikusok elleni vádak megítélésének magyarázatára, valamint a szentségi fegyelem aprólékos bemutatására, továbbá az egyházi per alapvető normáinak kifejtésére. A *Summa* és a *Liber Extra* felépítésének összehasonlító elemzését José Miguel Viejo Ximénez végezte el 2017-ben.²¹ Ha a *Liber Extra* szerkezetére és tartalmára fordítjuk figyelmünket, akkor az új dekretális gyűjteményen belül is meg-

¹⁹ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2009), *Medieval Canon Law, Sources and Theory*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/12.) 100.

²⁰ Az első kritikai kiadása: José RIUS SERRA (ed.) (1945), *Sancti Raymundi de Penyafort Opera omnia*, I: *San Raymundo de Penyafort, Summa iuris*. Barcelona; vö. Stephan KUTTNER (1950), The Barcelona edition of St. Raymond's first treatise of canon law. *Seminar* 1 (1950), 52–67, különösen 54, 56–67. Új, modern kiadása: Xaverio OCHOA – Aloisio Díez (ed.) (1977), *Summa de iure canonico*. Roma. (Universa Bibliotheca Iuris, I-A.); vö. Stephan KUTTNER (1977), On the method of editing medieval authors. *The Jurist* 37 (1977), 385–386; Antonio GARCÍA Y GARCÍA (1981), La canonística ibérica (1150–1250) en la investigación reciente. *Bulletin of Medieval Canon Law* 11 (1981), 44.

²¹ José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2017), Raymund of Penyafort Decretalist. *Folia Theologica et Canonica* VI (28/20). 119–147, különösen 121–123, 126–129.

találjuk Szent Raymund világos kategóriáit és koncepcióját, akárcsak a korábban említett *Summa* esetében.²² Magáról a *Liber Extra* összeállítására folyamatáról nem tudunk túl sokat, azt azonban igen, hogy a gyűjteményt IX. Gergely pápa *Rex Pacificus* bullájával hirdette ki 1234. szeptember 5-én.²³ A gyűjtemény öt könyvre oszlik, amelyek címeket (*titulus*) és fejezeteket (*capitulum*) tartalmaznak. Az I. könyv (*Liber Primus*) negyvenhárom címet tartalmaz (a *De summa trinitate et fide catholica*tól a *De arbitris*ig); a II. könyv (*Liber Secundus*) harminc címet (a *De iudiciis*tól a *De confirmatione utili vel inutili*ig); a III. könyv (*Liber Tertius*) ötven címet (a *De vita et honestate clericorum*tól a *Ne clerici vel monachi saecularibus negotiis se immisceant*ig); IV. könyv (*Liber Quartus*) huszonegy cím (a *De sponsalibus et matrimoniis*tól a *De secundis nuptiis*ig); V. könyv (*Liber Quintus*) negyvenegy cím (a *De accusationibus, inquisitionibus et denunciationibus*tól a *De regulis iuris*ig).²⁴ A teljes anyag 1965 fejezetet ölel fel.²⁵ Ez a szerkezet jelentős hatással volt a további dekrétumgyűjtemények szerkesztési elveire és szerkezetére, azaz a *Liber Sextus*ra (amelyet VIII. Bonifác pápa [1294–1303] 1298-ban hirdetett ki),²⁶ a *Clementina*re (amelyet XXII. János pápa [1316–1334] 1317-ben hirdetett ki),²⁷ az *Extravagantes Ioannis XXII*-re (1325/1500)²⁸ és az *Extravagantes Communes*re (1500/1503).²⁹ Mindezek a *Decretum Gratiani*val és a *Liber Extrá*val együtt alkotják az egyházjogi „corpus”-t, amelyet nyomtatott formában először 1582-ben adtak ki Rómában, majd 1671 óta *Corpus iuris canonici* néven említeneik.³⁰

Éppen a kánonjoggyűjtemény pápai kihirdetésével beállt – fentebb említett – elvi szintű változás teszi különösen is figyelemre méltóvá azoknak a szentség- és szentelmény-kiszolgáltatásra vonatkozó liturgikus rubrikáknak a kollekciókba történő beillesztését, amellyel nemcsak a *Decretum Gratiani*

²² Vö. Martin BERTRAM (2012), *Decretales de Gregorio IX*. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. II. 916–923.

²³ GREGORIUS IX, Bulla, *Rex Pacificus*. In Lucien AUVRAY (ed.) (1896), *Les registres de Grégoire IX*. Paris. I. num. 208.; vö. Aemilius FRIEDBERG (ed.) (1881), *Corpus iuris canonici*. Lipsiae. (repr. Graz, 1955) II. 1–4.

²⁴ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 5–928. Szerkezeti elemzéséhez vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2019), *The Pius – Benedict Code’s relation to the first promulgated canon law collection, the Liber Extra*. *Folia Theologica et Canonica* VIII (30/22). 193–202.

²⁵ I. könyv, capp. 439; II. könyv, capp. 418; III. könyv, capp. 499; IV. könyv, capp. 165; V. könyv, capp. 444.

²⁶ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 937–1124.

²⁷ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 1133–1200.

²⁸ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 1205–1236.

²⁹ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 1237–1312.

³⁰ Joaquín SEDANO (2015), *Dal Corpus Iuris Canonici al primo Codex Iuris Canonici: Continuità e discontinuità nella tradizione giuridica della Chiesa latina*. *Folia Theologica et Canonica* IV (26/18). 215–238.

néhány szövegtanújában (például az úgynevezett schäftlarni kézirat),³¹ de a *Corpus iuris canonici* kihirdetett egységeinek több kéziratában is találko-zunk. Ez a jelenség önmagában is kellőképpen jelzi, hogy ugyan a kihir-de-tés megjelenése lezárja az egyes gyűjtemények kánoni szövegfejlődését, valamint egyúttal új dekretális gyűjteményeket eredményez, azonban a mindennapi használat hatása a kéziratokra továbbra is megmarad. Különö-sen is igaz ez a megállapítás az egyes szentségek és szentelmények liturgi-kus előírásaira, sajátosan is magára a szentmise állandó részeinek a szöveg-ére. Az ilyen jellegű kiegészítések nem illeszkednek integránsan a kánoni joganyagba, de a másoló – vagy a kódex összeállítója – tematikusan a meg-felelő szentségre vonatkozó egyházfegyelmi rendelkezések mögé helyezi el közvetlenül azokat. A kánonjogi kollekciók szövegtanúiban megjelenő ki-egészítő liturgikus anyag egyedülálló fegyelmi és egyháztörténeti írott em-lék a liturgiátörténet számára.

Megjegyzések a szentség- és szentelmény-kiszolgáltatásra vonatkozó kiegészítésekről

A szentség- és szentelmény-kiszolgáltatási kiegészítések a XI. századtól összeállított középkori kánongyűjtemények kézírataiban, általánosan az adott téma szerinti könyvben kapnak helyet. Számos olyan szövegtanú is-mert, ahol a bővítmények önálló kánonként az eredeti kánoni anyag közé lettek beillesztve. Ilyen esetekben, amikor jelentősebb – az egyes kézirat-csoportokban eltérő mértékű – állománynövekedés azonosítható, akkor a konkrét kánonjogi kollekció szövegvariánsairól szoktunk beszélni (vö. re-cenzió, redakció, szövegváltozat, szövegcsalád). Ettől eltérnek azok, a szö-vegnövekedés későbbi fázisára jellemző esetek, amikor a kiegészítő ká-nonállományt tematikusan, az egyes könyvek végéhez kapcsolják. Ilyen esetben a bővítmény nem rendezi át a gyűjtemény eredeti kánonállományá-nak a szerkezetét, azaz nem eredményez önálló szövegvariánst. Mindkét kiegészítés mögött ugyanazt az általános szándékot találjuk: a meghatá-ro-zott témához kapcsolódó egyházfegyelmi rendelkezések minél teljesebb körének az összegyűjtését. Ennek a szándéknak a gyakorlati megvalósulá-sát lényegileg befolyásolja az egyes szövegtanúknak az egyházi intézmény-

³¹ A schäftlarni kézirat, azaz a München, Bayerische Staatsbibliothek, lat. 1761-es kézirat pontos meghatározása és részletes leírása: SZUROMI Szabolcs Anzelm (München, 2019. június 2.); a kézirat kánonjogi vonatkozásaihoz vö. José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2016), *Anotaciones marginales en la Discordantium canonum concordia del monasterio de Schäftlarn* (München, Bayerische Staatsbibliothek, lat. 1761). *Folia Theologica et Canonica, Supplementum*. 245–273.

rendszeren belüli használati helye és célja (püspöki hivatal, oktatás, egyházi bíróság, plébánia).³²

Mivel ehelyütt a szentségekre és szentelményekre, elsődlegesen pedig a szentmisével kapcsolatos kiegészítésekre fordítjuk a figyelmünket – legyenek azok akár további kánoni előírások vagy akár liturgikus rubrikák, illetve magának a liturgiának a konkrét szövegei –, először három meghatározó pre-Gratianus kánoni kollekciót szeretnék említeni. Mindháromban közös, hogy XI. századi joggyűjteményről van szó, valamint hogy önálló könyvben, azon belül több kánonon keresztül folyamatosan foglalkoznak az Eucharisztia liturgikus bemutatásával. Kronologikusan az első a *Decretum Burchardi Wormatiensis*.³³ Burchard kollekciójának V. könyve sorolja fel az Eucharisziára és a szentmise bemutatására vonatkozó kánonokat (vö. BW 5. 1–53). A második gyűjtemény a *Collectio canonum Anselmi Lucensis* (1081–1083), amely a gregoriánus reform szigorú irányzatához köthető legkiemelkedőbb kánonjogi munka.³⁴ Itt a IX. könyvet szenteli az összeállító az Oltáriszentséggel kapcsolatos kérdéseknek, azon belül pedig tíz kánont a szentmise bemutatásának (vö. Ans. 9. 1–10). A harmadik kollekció pedig Chartres-i Szent Ivó kánongyűjteményének (1093–1095) *Panormia* szövegsaládja.³⁵ A nyolc könyvre felosztott anyagon belül az I. könyvben olvashatjuk a hitről, a különböző eretnekségekről, a keresztségről és a bértőlmalásról szóló kánonok után az Eucharisziára és a szentmisére vonatkozó joganyagot (IP. 1. 123–162).

Átérve a *Corpus iuris canonice* és az Oltáriszentséggel összefüggő liturgikus cselekmények gyakorlati végzését tárgyaló kánonokra, a *Decretum Gratiani* esetében jelentős számú, mindösszesen 136 kánont tudunk fel-

³² A „zárt irodalmi mű”-elmélet cáfolatához és a „folyamatosan fejlődő mű”-elmélet (*work in progress*) részletes kifejtéséhez vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2009), *Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjoggyűjtemények sajátossága (8–12. század)*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/11.)

³³ Johanna B. WILL (1992), *Die Rechtsverhältnisse zwischen Bischof und Klerus im Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Eine kanonistische Untersuchung*. Würzburg. (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft, 12.); Greta AUSTIN (2009), *Shaping church law around the year 1000. The Decretum of Worms*. Aldershot. (Church, Faith and Culture in the Medieval West) <https://doi.org/10.4324/9781315243276>; Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014), Peculiarities of the Decretum Burchardi Wormatiensis especially regarding the discipline about bishops and their duties. *Revista Española de Derecho Canónico* 71. 469–482.

³⁴ Kathleen G. CUSHING (1998), *Papacy and Law in the Gregorian Revolution. The Canonistic Work of Anselm of Lucca*. Oxford. <https://doi.org/10.2307/744053>; Szabolcs Anzelm SZUROMI (2006), *Anselm of Lucca as a Canonist*. Frankfurt am Main. (Adnotationes in Ius Canonicum, 34.); Szabolcs Anzelm SZUROMI (2012), Anselmo de Lucca. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. I. 353–355.

³⁵ SZUROMI Szabolcs Anzelm (2021), Chartres-i Ivo és kánonjoggyűjteményének szövegsaládjai: Egy egységes nemzetközi tudományos álláspont letisztulása. *Teológia* 55, 3–4. 216–225.

sorolni (D.25 c.1; D.71 c.7; C.1 q.1 cc.77–78; D.1 cc.2, 11, 41–73 de cons.; D.2 cc.1–97 de cons.). A *Liber Extra* ehhez képest jóval szerényebb számú – bár jelentős hangsúlyokat tartalmazó – kánonban foglalkozik a kérdéssel (X 1.1.1; X 1.6.28; X 1.31.14; X 3.41.3–14; X 5.28.2). A *Clementinae* és az *Extravagantes Communes* pedig egy-egy kánont szentel rá (Clem. 3.14.1; Extrav. Com. 3.11. un.).

A missale szövege

A *missale* műfajának megjelenése (700 körül) előtt a szentmiséhez kötődő szövegek több kötetben kaptak helyet. A biblikus szövegek az *evangeliumban* és az *epistolariumban*, a rubrikák az *ordóban* vagy *directoriumban*³⁶, a liturgikus szövegek pedig – különös tekintettel a könyörgésekre és az imádságokra – a *sacramentariumban* voltak megtalálhatók, melyeket az *antiphonarium missae* egészített ki.³⁷ A *missale* műfaja a X. századtól különül el világosan a *sacramentariumtól*, és a XII. század végére tisztul le. Ennek eredménye az 1223-ra datált és a Római Kúriában használt első *missale*.³⁸ Az egész Egyház számára összeállított – a szerzetesi propriumok kivételével egységesített – és a korábban már megnevezett kritériumokat követő első úgynevezett *Missale Romanum* kihirdetésére 1570. július 19-én került csak sor, a Trienti Zsinat (1545–1563) lezárulása után hét évvel. Ez a szöveg is számos módosításon ment keresztül: 1604-ben, 1634-ben, 1888-ban, 1900-ban, 1911-ben, 1920-ban és végül 1960-ban (amelyet 1962-ben hirdetett ki XXIII. János pápa).³⁹

Itáliai kéziratok

Megvizsgálva a pre-Gratianus kánonjoggyűjtemények XII–XV. században keletkezett szövegtanúit, négy olyan releváns példát szeretnék megemlíteni, amelyekben világosan azonosítható a joggyűjtemények szentség- és szentelmény-kiszolgáltatási részének kibővítése a „sacramentarium” egyes

³⁶ Aimé Georges MARTIMORT (1991), Les “Ordines”, les ordinaires et les cérémoniaux. Turnhout. (Typologie des sources du Moyen-Age occidental, Fasc. 56.) 123.

³⁷ Antoine CHAVASSE (1952), Les plus anciens types du Lectionnaire et de l’Antiphonaire romains de la messe. *Revue bénédictine* LXII. 3–94.

³⁸ A *missale* kialakulási folyamatához vö., Léopold M. DELISLE (1886), *Mémoire sur les anciens Sacramentaires*. Paris. <https://doi.org/10.3406/minf.1886.1494>; Eric PALAZZO (1993), *Histoire des livres liturgiques, le Moyen-Age: des origines au XIIIe siècle*. Paris.

³⁹ Vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2020), Az Eucharisztia bemutatására és tisztelésére vonatkozó hatályos latin egyházfegyelem. *Iustum Aequum Salutare* XVI/1. 121–135, különösen 127–132.

részeivel. Mind a négy kódex Luccai Szent Anzelm kánonjogi munkájának szövegváltozatai közé tartozik. Elsőként a Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. lat. 224-et említtem. A kézirat a *Collectio Anselmi Lucensis* „C” recenziójának a XIII. század legelejéről származó szövegtanúja, melyet minden bizonnyal Firenzében másoltak. A 749 fólióból álló kézirat szerkezete (ff. 1r–749v) a gyűjteményre jellemző hagyományos tizenhárom könyvbe rendezett felosztást követi, amely számos kiegészítés Chartres-i Szent Ivó kánonjogi művének *Panormia* szövegcsaládjából származik.⁴⁰ Az alapos szövegkritikai vizsgálat után azonosítható az Ans. 9.2 – amely a szentmise bemutatásáról szóló – és az Ans. 9.3 – a szentmise méltó bemutatására való alkalmasságot tárgyaló – kánon közé beillesztett, illuminált iniciáléval díszített kiegészítés, amely az I. eucharisztikus kánon (Római kánon) szövegét tartalmazza.⁴¹ A második kiemelésre érdemes kézirat a Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 4983-as kódexe. Ez szintén a *Collectio Anselmi Lucensis* „C” recenziójának a szövegtanúja, amelyet Rómában másoltak a XV. század első évtizedében. Az exemplár 625 fólió terjedelmű (foll. 1r–625r),⁴² amelyben a kánongyűjtemény VIII. könyvének anyagát lezáró Ans. 8.34 után egy hat bifólióból álló kiegészítő ívfűzet található. Ebben a szentmiseáldozat bemutatásához kötődő könyörgéseket (vö. *oratio*) és a Jn 1,1–14 szövegét olvashatjuk.⁴³ A harmadik kódex a Venezia Biblioteca Nazionale Marciana Ms. CI IV. 55. A kézirat a *Collectio Anselmi Lucensis* úgynevezett „vegyes” verziója, vagyis a német iskola által megkülönböztetett „A”, „B”, „C” és „Bb” recenzió egyikébe sem sorolható szövegtanú, amely Velencében keletkezett az 1350-es években. A 296 fólió terjedelmű exemplár (ff. 1r–296v) megtartja a megszokott tizenhárom könyvre történő felosztást, azonban jelentős számú kiegészítést tartalmaz mind a könyvek kánonjai közé, mind azok elejére és végére illesztve. Ezek a szövegek elsődlegesen Szent Ambrus (†397), Szent Jeromos (†420) és I. Ince pápa (†417) műveiből származnak. A IX. könyv (*De sacramentis*), a többi recenziótól eltérően, a szentmise bemutatásának leírásával kezdődik, amelyet a Szent János evangéliumából származó kivonat (vö. Jn 1,1–14), a szentmise felépítése és további liturgikus szövegek követnek. A könyv mindezek után csak a keresztelésre vonatkozó fegyelemről idézi a megszokott kánonokat (ez utóbbi állomány megegyezik az „A” recenzióval).⁴⁴ Utolsóként a Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499-es kéziraatra hív-

⁴⁰ Legújabb részletes leírása: Szabolcs Anzelm SZUROMI (2005), *Anselm of Lucca as a Canonist. Critical summary on importance of the Collectio Anselmi Lucensis*. *Rivista internazionale di diritto comune* 16. 225–239, különösen 228.

⁴¹ BAV Ottob. lat. 224, f. 487v.

⁴² Legújabb részletes leírása: SZUROMI 2005: 228.

⁴³ BAV Vat. lat. 4983, ff. 403r–414v.

⁴⁴ Legújabb részletes leírása: SZUROMI Szabolcs Anzelm (Venice, 2003. január 22.).

nám fel a figyelmet. A valószínűleg Rómában másolt és a XII. század második évtizedére datálható exemplár a *Collectio Anselmi Lucensis* „A” recenziónak kiemelkedő szövegtanúja. A 209 fólióból álló kéziratban belül a kánonjoggyűjtemény a foll. 10va–185v-án olvasható.⁴⁵ A számos kiegészítő egységen túl (vö. *De peregrinorum*;⁴⁶ *De basilicarum et altarium consecratione*;⁴⁷ *De Sacrilegio*;⁴⁸ *Ysidorus episcopus hispalensis, Epistola*;⁴⁹ *Exempla Bonifacii pape ad episcopos galliae*;⁵⁰ *Ex concilio cartaginensi cap. vii*;⁵¹ *De originali peccato et remediis eius*⁵²) a kollekció anyagán belül is több kánoncsoportból álló bővítmény található az egyes könyvek végén. Ezek közül a szentségek kiszolgáltatása tekintetében figyelemreméltó a IX. könyv (*De sacramentis*) végéhez illesztett hosszabb részlet, Szent Ágoston *De bono coniugali* című művéből,⁵³ valamint a X. könyv (*De coniugiis*) kánonjait követő kiegészítő állományba beillesztett, a szentmise bemutatására vonatkozó szakasz.⁵⁴

Galliai (francia) kéziratok

Érdemes a felsorolt itáliai pre-Gratianus exemplárokat ehelyütt további két kézirrattal kiegészíteni. Mindkettő olyan kihirdetett dekretális gyűjtemény szövegtanúja, amely a jelenlegi Franciaország területén keletkezett, és az egyházi intézményrendszeren belüli használata is oda kötődik. Az említett kódexek jelenleg a cambridge-i (Egyesült Királyság) Gonville and Caius College kéziratállományához tartoznak. Az első a Cambridge, Gonville and Caius Ms. 62 (156), amely a *Liber Sextus* kéziratosa emléke Laonból, a 14. és XV. század fordulójáról. Az exemplár 311 fólióból áll (foll. 1r–311v). Tartalmát tekintve magában foglalja a gyűjtemény mind az öt könyvének teljes kánonállományát. A kéziratban belül világosan megkülönböztethető tíz eltérő kéznek a másoló munkája. A belső sajátosságok alapján az is egyértelmű, hogy az egyetemi oktatásban használták. A VI 1.10 un.-t követően (*De aetate et qualitate et ordine praeeficiendorum*) négy (öt bifólióból álló)

⁴⁵ Legújabb részletes leírása: SZUROMI 2006: Appendix II; vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2002), Some observations on the developing of the different versions of the collectio canonum Anselmi Lucensis (a comparative analysis of biblioteca mediceo-laurenziana S. Marco 499 with other manuscripts of Anselm's collection). *Ius Ecclesiae* XIV. 425–449.

⁴⁶ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, ff. 1r–2r.

⁴⁷ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, ff. 2v–7v.

⁴⁸ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 8ra.

⁴⁹ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 8rb–8vb.

⁵⁰ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 9rb–9vb.

⁵¹ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 9vb.

⁵² Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, ff. 186ra–206rb.

⁵³ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, ff. 137vb–138rb.

⁵⁴ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 144ra–144rb.

ívfűzet szakítja meg a gyűjtemény belső egységét.⁵⁵ A tartalmi kiegészítést gyönyörű aranyozott és illuminált iniciálé vezeti be, amely a szentmise állandó részét tartalmazó rész kezdetét jelzi.⁵⁶

A második példát – nem a kronologikus, hanem a katalógusszámok sorrendjét követve – a Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496) jelenti. Ez a kézirat – amely 308 fólióból áll, és amelyet minden valószínűség szerint Párizsban másoltak a XIV. század végén – a *Liber Extra* töredékes szövegemléke.⁵⁷ A kódex nem tartalmazza a gyűjtemény mind az öt könyvét, mivel véget ér a IV. könyv XXI. címének kifejtésével, azaz a házasságjog tárgyalásának utolsó kánonjával (X 4. 21. 5).⁵⁸ Az exemplár nem kolligátum. Ennek ellenére az X 1. 14. 1–15-öt követően (*De aetate et qualitate et ordine praeficiendorum*), megszakítás nélkül folytatva a szöveget a szentmise állandó részét tartalmazza.⁵⁹ Hasonló, szövegszerű kiegészítés olvasható az X 1. 15. 1 után is (*De confirmationis sententia*), ahol a bérmlás szentsége kiszolgáltatásának liturgikus rubrikáit találjuk.⁶⁰ Az X 3. 42. 1–3 (*De Baptismo*) után újabb kiegészítés kap helyet, ezúttal az ünnepélyes formában végzett keresztség kiszolgáltatásának liturgikus előírásai.⁶¹ Az utolsó bővítmény az X 3. 28. 1–14-et (*De sepulturis*) követi közvetlenül a teljes temetési szertartás szövegét bemásolva a szövegtanúba, azonos kézzel.⁶²

Konklúzió

A példákkal alátámasztott fenti rövid kánonjogtörténeti áttekintés alapján öt fontos következtetést tudunk levonni a kánonjogi kollekciók egyes szövegtanúiban megjelenő, leginkább a szentmiseáldozat bemutatásának állandó részeit – azaz nem annak tartalmához kapcsolódó egyéb egyházfegyelmi előírásokat, hanem magát a liturgikus szöveget – tartalmazó kiegészítések kapcsán: 1) A liturgikus könyvek párhuzamos fejlődést mutatnak – egészen a VIII. századig visszatekintve – a kánongyűjteményekkel, továbbá az egységes rendszerbe foglalásnak az igénye egyre erőteljesebben megfigyelhető mindkettő vonatkozásában. 2) A szentségekre vonatkozó egyházfegyelem

⁵⁵ Montague Rhodes JAMES (1907), *A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Library of Gonville and Caius College*. Cambridge. I. 57–58. Legújabb részletes leírása: SZUROMI Szabolcs Anzelm (Cambridge, 2014. november 27.).

⁵⁶ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 62 (156), p. 12a.

⁵⁷ JAMES 1907: I. 307. Legújabb részletes leírása: SZUROMI Szabolcs Anzelm (Cambridge, 2014. november 28.).

⁵⁸ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 168ra.

⁵⁹ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 6ra.

⁶⁰ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 6vb.

⁶¹ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 146rb.

⁶² Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 126va.

elválaszthatatlan kapcsolatban van a szentségek tényleges kiszolgáltatásának előírásaival. 3) Ez az általános állítás különösen is igaz a szentmisére, sajátosan pedig az annak középpontjában álló eucharisztikus imára. 4) A megvizsgált példák székesegyházi, szerzetes káptalani és egyetemi szkriptóriumokból származnak, amelyek mindegyikében megvolt a kánoni normáknak és a liturgikus szövegeknek az egységben történő kezelésére irányuló igény (akár másolás, akár utólagos beillesztés által). 5) Az áttekinthetben említett exemplárok állagán felfedezhető a tényleges liturgikus használat nyoma.

Nem kétséges, hogy az 1234-gyel megjelenő kihirdetett és az egyetemek számára megküldött kánongyűjtemény lényegi változást jelent mind a kánonjog oktatása, mind a művelése terén, beleértve a jogalkotást, a jogértelmezést és a jogszolgáltatást is. A fennmaradt szövegtanúkból azonban, a kánoni joganyagtól elkülöníthető módon, de ahhoz tematikusan kapcsolódóan beillesztett liturgikus előírások – a szentség- és szentelmény-kiszolgáltatás érvényességéhez szükséges szakaszok – világosan kifejezik az Egyház megszentelő működésének és egyházfegyelmi rendszerének egymást feltételező, elválaszthatatlan belső egységét.

SZABOLCS ANZELM SZUROMI O.Praem.

*The Missale in the Latin Canon Law Manuscripts
of the 12th–15th Centuries*

Regarding the concept, celebration, and administration of the Eucharist, we have, from the apostolic age onwards, constant and clear written sources, in which the doctrine of transubstantiation is fully expressed. During my foundational research on the original texts—manuscripts and fragmentary material—of the eleventh–twelfth-century canon law collections, conducted between 2000 and 2024, I discovered several exemplars containing additional liturgical texts. These texts presented essential details necessary for the celebration of the Holy Mass. The manuscripts of the canon law collections under study include works from the imperial reform movement of the eleventh century, the Gregorian reform period, and the methodological precursors of Master Gratian’s work. This research was complemented by an examination of the textual evidence from the various collections of the Corpus Iuris Canonici, from the Decretum Gratiani (1140) to the Extravagantes Communes (1500/1503).